

Слободянюк П.Я.

Холокост на Правобережній Україні

Тема геноциду єврейського народу в роки Другої світової війни, політичні, економічні, етнічні, морально-етичні наслідки антисемітської політики нацистів щодо єврейського населення України та Поділля є актуальними і малодослідженими. Проблематика холокосту нерозривно пов'язана із загальними науковими дослідженнями наслідків німецько-фашистської окупації України.

В історіографії радянського періоду тема висвітлювалась недостатньо, глибоких історичних досліджень та фундаментальних наукових праць фактично не було. Тому на сучасному етапі розвитку наукової історичної думки є важливою робота по встановленню повної та об'єктивної картини історичних подій та висвітленню злочинів нацизму проти як єврейського, так і іншого населення окупованих територій.

У 2003 році розпочате видання “Книги Скорботи України. Хмельницька область”, де поіменно згадуються всі жертви фашизму періоду тимчасової окупації. Незабаром у Києві буде видано реєстр архівних фондів періоду нацистської окупації України. Дослідницька робота з матеріалами даних фондів, зокрема з тими, що знаходяться на зберіганні в державних архівних установах, дозволить більш детально висвітлити причини масового знищення євреїв, реальні факти нацистських злочинів, вплив та наслідки геноциду для єврейської спільноти України.

Метою статті є дослідження на конкретних історичних фактах реалізації основних засад антисемітської політики нацистського режиму, шляхів та методів вирішення гітлерівцями “єврейського питання”, висвітління загальної картини злочину фашистського режиму щодо єврейського населення Волині та Поділля.

Перед війною в Україні проживало понад 3 млн. євреїв, приблизно 2,9 млн. радянських євреїв не встигли евакуюватися й опинилися на захопленій фашистами території. Їх чекали жорстокі розправи і страждання у гетто, концтаборах, знущання у тюрмах, оскільки нацисти мали на меті повністю знищити єврейський народ.

Ще задовго до початку Другої світової війни у багатьох європейських містах масові єврейські погроми здійснювались на ґрунті наклепів і чуток про те, що євреї отрутою й знахарством убивають людей, отруюють криниці. В окремих німецьких містах євреїв заганяли до синагог та молитовних будинків і спалювали живцем. Але часи не змінили ситуацію, а ще більше розпалили антисемітизм у його найжорстокіших і найганебніших формах.

Переслідування євреїв у Західній Європі (Німеччині, Чехії, Австрії) змушували їх шукати порятунку в інших краях — у Польщі, Литві, на Волині, Поділлі.

Антисемітизм набрав усе більшого розмаху, сягав своїх найвищих масштабів, переходив у ранг державної політики ряду європейських держав. Найвищого рівня антисемітизм досяг у Німеччині, де у центр державної політики, ідеологічної доктрини нацизму, практичної діяльності Гітлер поставив переслідування і повне знищення євреїв.

Фашисти цілеспрямовано готувалися до знищення єврейського народу. Адольф Гітлер неодноразово наголошував у своїх виступах про необхідність “вирішення єврейського питання”. Зокрема, в січні 1939 р. він заявив, що чим швидше буде вирішена єврейська проблема в Європі, тим буде краще. В Європі не настане рівновага доти, доки не буде вирішене єврейське питання. Результатом війни буде знищення єврейської раси в Європі.

Вже 24 січня 1939 р. Гейдріху доручили вирішити єврейське питання шляхом депортації євреїв з Німеччини, а 31 липня 1941 р. — провести необхідну підготовку і представити повний план попередніх організаційних, техніч-

заходів щодо здійснення практичного (Endlösung) вирішення єврейського питання. Тобто ставилося завдання фізичного знищення євреїв, яке на той час вже розпочалося на окупованих радянських територіях¹.

Усі антисемітські акції нацистів, гітлерівська політика єврейського геноциду здійснювалась із мовчазної згоди Сталіна, який також вів цілеспрямовану антисемітську лінію. Сталінський режим перешкоджав міграції євреїв до СРСР, встановлював різноманітні обмеження, перешкоди для біженців і навіть переслідував їх, піддавав репресіям.

Тому 1936 року лідер сіоністського руху в Палестині Х. Вейцман зазначав, що світ для 6 мільйонів європейського єврейства ділиться на дві частини: країни, де євреї не можуть жити, і країни, куди їх не пускають².

Тим часом нацисти в Німеччині переслідували євреїв, ув'язнювали в концтаборах тощо. В ніч з 9 на 10 листопада 1938 р. по Німеччині прокотився єврейський погром, під час якого було зруйновано 1400 синагог, пограбовано єврейські будинки й магазини, побиті вікна у тисячах єврейських шкіл і установ, понад 30 тисяч євреїв було кинуте до концтаборів. У Відні було зруйновано 42 синагоги і заарештовано 7800 євреїв. З Австрії втекло 100 тисяч, із Чехословаччини — 25 тисяч, із Німеччини — 300 тисяч євреїв³. Нацисти назвали цю акцію “Кришталевою ніччю”.

1941 року нацисти прийняли рішення про знищення усіх 11 млн. європейських євреїв. До кінця 1942 р. в Польщі нацистами було знищено 1 млн. євреїв. У нацистських таборах смерті загинуло 3,5 млн. євреїв, розстріляно на місцях 1,5 млн., майже мільйон було закатовано в гетто, при депортаціях, переміщеннях, померло від епідемій, голоду. Під час Другої світової війни гітлерівці знищили майже 6 млн. євреїв Європи. Після нападу на Радянський Союз було створено чотири спеціальні групи (ейнзацгрупен), яким доручалося знищення комісарів, євреїв і циганів. Група “А” діяла у Прибалтиці і ленінградському напрямку; група “В” — у Білорусії і

московському напрямку; група “С” — в Україні; група “Д” — в Молдавії та на півдні України, в Криму та Північному Кавказі.

Як вважають єврейські історики, Адольф Гітлер бачив у євреях особливий клас, що панує в СРСР, та був переконаний, що комуністична ідеологія і Радянський Союз як об’єкт реалізації даної ідеології — лише знаряддя в руках євреїв, які готуються до захоплення всього світу⁴.

Цивільна окупаційна адміністрація на Поділлі та Волині підпорядковувалася рейхскомісаріату на чолі з Еріхом Кохом, а величезна зона між Бугом і Дністром “Трансністрія”, включаючи Одесу, була передана Румунії. Остаточне вирішення єврейського питання” на окупованих східних територіях здійснювалося нацистами відповідно до директиви від 13 серпня 1941 р.⁵

Після введення цивільного управління на захоплених радянських землях євреї повинні були зареєструватися (повідомити прізвище, стать, вік, адресу) та носити на грудях ліворуч та на спині жовті шестикутні зірки. Євреям заборонялося виїжджати за межі своєї місцевості чи змінювати місце проживання без дозволу гебітскомісара, користуватися тротуарами, громадським транспортом, автомобілями, місцями і закладами відпочинку, концертно-видовищними установами, відвідувати школи, володіти автомобілями і радіоприймачами, проводити кошерний забій худоби; євреї — лікарі, ветлікарі, аптекарі мали право займатись медичною практикою тільки серед євреїв.

Євреям заборонялось працювати адвокатами, займатись банківськими і обмінними операціями, лихварством, посередництвом, торгівлею. Все майно єврейського населення підлягало конфіскації. Євреїв було виселено із сільської місцевості та сконцентровано у містах (по районах великих міст), де населення було переважно єврейським. У них були створені гетто, які євреям залишати заборонялось. Продо-

вольством і предметами першої необхідності гетто постачалося лише для підтримки існування.

Напередодні війни у Полонському районі Хмельницької області, наприклад, проживало майже 10 тис. євреїв. 1 вересня 1941 р. в привокзальному лісі фашисти розстріляли 4 тис. євреїв. Восени 1941 р. біля містечка Понінки вбили 2400 євреїв, 25 червня 1943 р. було страчено 1270 заручників єврейського гетто. У двох могилах в лісі поховано розстріляних фашистами євреїв із с. Новолабунь⁶.

Жахливі події відбувалися 1941 р. в Дунаєвецькому районі Хмельницької області: 31 серпня в Миньківцях німецькі фашисти розстріляли 1840 євреїв, 1 вересня під Сокильцем було розстріляно 1224 євреї, у Смотричі — 1441, в Балині — 264, у Шатаві і Макові — 1218, на залізничній станції Дунаївц — 117 чоловік (26 сімей) єврейського населення.

У грудні 1941 р. за відмову вантажити зерно в Дунаївцях на телефонних стовпах німці повісили 20 євреїв-юнаків, а потім ще 200 євреїв. Згодом фашисти замурували понад 2,3 тис. євреїв у Дем'янковоцьких фосфоритних шахтах, понад тисячу розстріляли під Чаньківським лісом, більш як 600 чоловік заживо засипали землею в льосі. Неподалік колишнього єврейського колгоспу “Педекс” окупанти розстріляли 17 сімей змішаної з євреями крові (68 чол.)⁷. Майже 1,6 тис. євреїв розстріляно у Віньківцях⁸, 30 тис. євреїв Поділля, Угорщини, Чехословаччини розстріляні у Кам'янці-Подільському⁹. Наприкінці 1942 р. на єврейське кладовище в м. Кам'янці-Подільському фашисти звели єврейських дітей віком 4–8 років, і, розстрілявши, поховали їх у спільній могилі, що налічує понад 500 дитячих трупів¹⁰.

Понад 20 тис. невинних мирних громадян, серед яких була велика кількість євреїв, розстріляні і закатовані у Старокостянтиніві¹¹.

На Тернопільщині нацисти знищили 278772 особи, в т.ч. 256040 мирного, в основному єврейського населення, та 22732 військовополонених. Місцями найбільших масових страт були

Петриківський та Янівський ліси поблизу Тернополя (розстріляно 28 тис. чоловік), військовий тир у Кременці (розстріляно 13 тис. чоловік), подвір'я в'язниці і кладовища в Чорткові (знищено 3 тис. чоловік)¹².

На Вінниччині фашисти розстріляли і закатували 204781 особу цивільного населення¹³. В Житомирі нацисти вбили 45452, в Новоград-Волинському — 39582, в Бердичеві — 38536 осіб¹⁴.

Згідно з директивами Гітлера, на окупованих радянських територіях євреї розстрілювалися нарівні з партійними активістами і комісарами, партизанами і саботажниками.

В районах Правобережної України масовим знищенням єврейського населення займалася спеціально створена нацистська оперативна група “С”, начальником якої був доктор Раше, а згодом доктор Томас. У м. Луцьку 4 липня 1942 р. вояками цієї групи було вбито 3 тис. чоловіків-євреїв; 6–8 листопада 1941 р. в м. Рівне з 28 тис. євреїв було знищено приблизно 21–23 тис.

Оперативну нацистську групу “Д” очолював Одендорф, а потім Біркамп. Ця група в серпні 1941 р. розстріляла 14 тис. польських євреїв-біженців, вигнаних угорцями із Закарпатської України¹⁵.

Серед розстріляних німцями були цілі єврейські сім'ї. Так, під час масового розстрілу 1942 р. в с. Купіль Волочиського району, як пише до Держархіву Хмельницької області житель м. Лієпая Латвійської Республіки Шустер Лазар, були вбиті його мати Шустер Чарна, сестри Хайка, Хасья, Майка, брати Шмилик, Фроєм, Чершик, а також їхні тітки і діти¹⁶.

Для управління на окупованих територіях єврейськими гетто і громадами німці створювали єврейські ради — юденрати, що діяли під наглядом гебітскомісарів. Для підтримки внутрішнього порядку в гетто створювалася єврейська поліція, євреї-поліцаї були озброєні гумовими дубинками чи дрючками, носили на рукаві пов'язку з жовтою єврейською

зіркою. Повна ізоляція гетто забезпечувалась поліцією та німецькими солдатами.

Категорично заборонялося будь-яке співробітництво між вермахтом і єврейським населенням, не допускалось використання євреїв для надання вермахту будь-яких послуг. Військовим органам за будь-яких обставин не дозволялося видавати євреям документи, які підтверджували, що їх власники зайняті на роботах для потреб вермахту. Військово-службовцям заборонялось спостерігати і фотографувати акції зондеркоманд, розстріли євреїв¹⁷.

Єврейське населення залучалося до важких підневільних робіт, обмежувалося у проживанні поза межами гетто, примусово знаходилося за колючими дротами у Шепетівці, Летичеві, Проскуріві, Кам'янці-Подільському, Дунаївцях, Слауті, Старокостянтинові, Вінниці, Києві, Бердичеві, Білій Церкві, Умані, Житомирі та інших містах.

Декретом від 19 серпня 1941 р. союзник Гітлера румунський маршал Антонеску проголосив створення на окупованих землях між Дністром і Південним Бугом губернаторства “Трансністрія”, до якої, зокрема, ввійшли південні райони Вінниччини.

Румунські війська і жандармські частини підтримки ейнцагруппи “Д” протягом липня–серпня 1941 р. знищили майже 150 тис. євреїв, що складало половину довоєнного місцевого єврейського населення¹⁸.

У листопаді 1941 р. в “Трансністрії” були створені єврейські гетто. Заручникам заборонялось залишати їх межі без перепустки та розпізнавального знаку — зірки Давида, діяла комендантська година, жакливими були санітарні умови. Тільки в Бершадському гетто від холоду, голоду, тифу, куль загинуло 13120 чоловік, у концтаборі с. Печора Тульчинського повіту із 4340 чоловік померло, розстріляно і закатовано 4030 чоловік¹⁹.

У Хмільнику за роки війни нацисти стратили 11750 євреїв, а у П'ятничанському лісі тільки за один день 19 вересня

1941 р. було розстріляно 15 тис. вінницьких євреїв²⁰. Взимку протягом місяця румуни умертвили холодом, побоями, розстрілом до тисячі євреїв із Бессарабії. Масово були знищені бессарабські і буковинські євреї в Ободівському таборі-гетто. 28 серпня 1942 р. з Яришівського гетто есесівці забрали і розстріляли 595 євреїв. З Житомирського гетто в серпні 1942 р. в Браїлові було страчено 286 громадян. Усього румуни “Трансністрії” знищили майже 11 тисяч євреїв²¹.

За роки фашистської окупації на території Вінниччини було розстріляно і закатовано 204781 мирного громадянина, 45972 військовополонених, 64167 чол. примусово вивезено на каторжні роботи до Німеччини²². Дослідники підрахували, що з понад 200 тисяч громадян Вінниччини, розстріляних і замордованих нацистами, майже половина були євреї²³.

Великі єврейські могили жертв фашизму є також у Бучачі, Чернівцях, Чорткові, Дубно, Ізяславі, Кіровограді, Любомлі, Меджибожі, Новограді-Волинському, Одесі, Острозі, Полонному, Саганові, Скалі-Подільській, Тернополі, Деражні, Теофіполі, Старій Синяві, Хмельницькому, Бару, Бершаді, Гайсині, Калинівці, Козятині, Літині, Могилів-Подільському, Немирові, Хмільнику та на околицях багатьох інших українських міст і сіл, де встановлені пам’ятники жертвам фашизму. За роки окупації фашисти та їх спільники тільки на території Кам’янець-Подільської області вбили і закатували 477698 мирних громадян, близько 256 тисяч військовополонених. Окупанти вивезли із області понад 117 тисяч юнаків та дівчат²⁴.

Зрозуміло, що масовий геноцид позначився, в першу чергу, на цивільному єврейському населенні: жінках, людях похилого віку, дітях, які залишилися на окупованих територіях. Не будемо описувати страшних епізодів масових убивств євреїв, про них повідано багато. Лише зауважимо, що деякі звинувачення в адресу українців, зокрема в тому, що більшість євреїв загинуло від їх рук, безпідставні. Безліч документально-фактологічних матеріалів свідчать про те, що

українське населення зазнало ще більших втрат, ніж євреї. Юдофобство в Україні ще в довоєнний час втратило своє соціальне підґрунтя, про що свідчать факти допомоги українців єврейським родинам в роки нацистської окупації.

Ці звинувачення несправедливі ще й тому, що тотальне знищення євреїв було офіційною доктриною рейху, і для цього у вермахті були створені спеціальні військові підрозділи, які мали відповідні інструкції, матеріально-технічні засоби, ідеологічну підготовку. Хоча, були й зрадники — фашистам служили українські поліцаї, які переслідували мирних громадян і партизанів, відправляли до рейху українських юнаків і дівчат.

Крім того, втрати могли б бути меншими, якби не такою масовою була єврейська покірність. Адже організація життя в гетто була в руках єврейських органів самоуправління (юденратів), які служили фашистам, виганяли заручників і в'язнів на роботи, збирали гроші та коштовності, забезпечували встановлений нацистами порядок. Наприклад, Айзенберг Михайло Матвійович (народився в с. Малі Юначки Антонівського району Кам'янець-Подільської області), проживаючи на тимчасово окупованій німцями території в м. Красиліві Кам'янець-Подільської області та перебуваючи в місцевому гетто в 1941–1942 рр., входив до складу керівництва єврейської громади. Незважаючи на те, що всі родичі і члени його сім'ї були розстріляні німцями, він, як шуцман, примушував євреїв, що були в гетто, працювати на фашистів, бив осіб, які не виконували його розпоряджень і відмовлялися йти на роботу. Разом зі старостою єврейської громади Шером Елі Шльомовичем, секретарем громади Зельбур Кльомою Елвівичем Айзенберг відбирав у євреїв гроші, золото, інші цінності та здавав їх німцям²⁵.

Антисемітська політика нацистів була чужою для українського народу. Українці зі співчуттям допомагали євреям у важку фашистську годину. Недаремно нині у єврейському світі серед тих, хто рятував євреїв під час війни,

чи не найбільше українців удостоєно почесної єврейської відзнаки “Праведник народів світу”.

Багато українських сімей, ризикуючи життям, рятували від фашистської розправи приречених, передавали продовольство і одяг до гетто, надавали притулок євреям. Такі приклади відомі по всій Україні, зокрема у селах Вінківського, Летичівського, Ізяславського, Полонського районів, містах Хмельницькому і Кам’янці-Подільському, Старокостянтиніві Хмельницької області, ряді населених пунктів Вінницької, Житомирської, Волинської, Тернопільської, Київської та інших областей.

Так, єврейських дітей переховували мешканці Кам’янця-Подільського Ганя Скібіцька та Юрко Мозольський. Нотаріус Кам’янець-Подільської нотаріальної контори Кіммель підробляв євреям фальшиві документи про те, що вони — українці²⁶.

Житель м. Бару Вінницької області Петро Слободянюк врятував від фашистів сім’ю свого товариша єврея Соболя Шуві Абрамовича.

Вчителька Настя Борискіна в Полонному врятувала доньку знайомих євреїв — студентку Марію Шафранську. Микола та Марія Рибчаки, їх діти Степан та Настя майже два роки ховали у своїй оселі в Полінці єврея Якова Багулу. Селяни с. Котелянка Полонського району Родіон та Євдокія Янюки, їх сини Григорій та Микола зберегли життя дівчатам Євгенії і Марії Трибун, які втекли з гетто. Свою жінку-єврейку Євгену і доньку Галину 22 місяці переховував у Понінці поляк Антон Богінський.

Софія Маерзон з с. Воробіївка і Ганна Кабіна з с. Новолобунь — втікачі із гетто — врятувалися, назвавшись українками. Кац Мойсей Меєрович, його дружина Зарецька Бетя Піневна і двоє дітей утекли з Красилівського гетто і переховувалися у Мацюк Наталії Ільківни в с. Щиборівка Красилівського району²⁷. Таких прикладів безліч.

Україна, а особливо її Правобережна частина, серед усіх республік колишнього СРСР зазнали найбільших втрат. Небаченими були людські жертви та матеріальні збитки.

Як не оцінена трагедія українства, так само належно не оцінена і Катастрофа українського єврейства, яке, за вироком німецького нацизму на чолі з Адольфом Гітлером, мало бути повністю і негайно знищене, а після цього мало б “остаточно” вирішитися і слов’янське питання. Знищення цілого народу, генетичне коріння якого сягає найперших джерел людської цивілізації, не можна виправдати рішенням однієї чи декількох диктаторських систем. Нищення єврейства стало основою національної політики гітлерівської Німеччини, яка поставила його в центр усього державно-політичного, суспільного механізму. Це була найстрашніша Катастрофа з усіх цивілізованих епох єврейського існування, коли здійснювалось тотальне винищення єврейського народу. У своїй людоненависницькій політиці щодо єврейського народу Гітлер не знав меж жорстокості.

Академік НАН України Я. А. Ісаєвич у передмові до книги В. Меламеда “Євреї во Львові” пише, що геноцид тоталітарних режимів проти будь-яких народів є тяжким злочином та “деякі автори, навіть самі того не усвідомлюючи, применшують відповідальність гітлерівської фашистської держави, яка запланувала і здійснила нечуваній за жорстокістю та цинізмом злочин проти людства. Безпідставним і навіть небезпечним є проповідування засад колективної відповідальності націй за злочинну діяльність осіб і груп, що служили тоталітарним режимам”²⁸. Тому ми, нині суші, повинні це розуміти і стояти на сторожі того, щоб геноцид із будь-яких мотивів, у будь-яких формах, у будь-яких державах не повторився. Цьому нас вчить велика єврейська Катастрофа.

Надалі перспективним напрямком історичних досліджень вбачається детальна характеристика причин та наслідків холокосту, нововиявлення конкретних єврейських

жертв нацизму з метою засудження та попередження геноциду тоталітарних режимів проти будь-яких народів.

Примітки:

¹ Уничтожение евреев в СССР в годы немецкой оккупации (1941–1944): Сб. докум. и матер / Ред. Ицхак Арад. – Иерусалим: Яд Ва-Шем, 1992. – С. 33–34, 45.

² Цитата по книге: *Рут Сэмюэльс*. По тропам еврейской истории. – Иерусалим: Б-ка Алия, 1990. – 315 с.

³ *Арад Ицхак*. Холокауст. Катастрофа европейского еврейства (1933–1945): Сб. статей. – Иерусалим, 1990. – С. 16–17.

⁴ Там само. – С. 52–58.

⁵ Уничтожение евреев в СССР в годы немецкой оккупации... – С. 46–58.

⁶ Полонному 1000 років: Матер. міжнар. наук.-практ. конференції 15–17 червня 1995 р. м. Полонне / Редкол.: Винокур І.С. (гол.), Слободянюк П.Я., Трубочанінов С. В. (наук. ред.) та ін. – Кам'янець-Подільський, 1995. – С. 69.

⁷ *Оліневич С.С.* Окупація Дунаєвеччини в роки Великої Вітчизняної війни // Тези доповідей респ. наук.-практ. конференції “Дунаївці: їх роль і місце в історії Поділля” / Редкол.: Винокур І.С., Прокопчук В.С. (відп. ред.), Ситар А.Й. – Дунаївці, 1993. – С. 60–62.

⁸ Газета “Радянський патріот” (Віньківці). – 1994. – 17 липня.

⁹ Шолом Алейхем. – 1995. – 4 листопада.

¹⁰ Південно-східна Волинь: наука, освіта, культура: Матер. регіон. наук.-красн. конф. / Редкол.: Осінський В.Г. (гол.), Журко О.І. (наук. ред.), Блажевич Ю.І. та ін. – Хмельницький: Поділля, 1995. – С. 201.

¹¹ Поділля у Великій Вітчизняній війні (1941–1945): Зб. документів і матеріалів. – Львів: Каменяр, 1969. – С. 93.

¹² Історія міст і сіл Української РСР. Тернопільська обл. – К.: УРЕ, 1972. – С. 50.

¹³ Історія міст і сіл Української РСР. Вінницька обл. – К.: УРЕ, 1972. – С. 50.

¹⁴ *Арад Ицхак*. Холокауст. Катастрофа европейского еврейства (1933–1945): Сб. статей Иерусалим, 1990. – С. 148.

¹⁵ Уничтожение евреев в СССР в годы немецкой оккупации (1941–1944): Сб. документов и материалов / Ред. Ицхак Арад // Яд Ва Шем. Нац. ин-т памяти жертв и героев Сопротивления. – Иерусалим, 1992. – С. 13.

¹⁶ Поточний архів Державного архіву Хмельницької області. “Звернення громадян”. Лист № ПП-264 від 28.01.1998 р.

¹⁷ Уничтожение евреев в СССР в годы немецкой оккупации (1941–1944): Сб. статей и материалов / Ред. Ицхак Арад. // Яд Ва Шем. Нац. ин-т памяти жертв и героев Сопротивления. – Иерусалим, 1992. – С. 46–51.

¹⁸ Там саме. – С. 13.

¹⁹ Розвиток історичного краєзнавства в контексті національного відродження України (жовтень 1991 р.): Тези доп. і повідомлень. / Редкол.: Ю. Кондуфор (гол.), Т. Григор’єва (відп. секретар), І. Винокур та ін. – Кам’янець-Подільський, 1991. – С. 605.

²⁰ Державний архів Волинської області. – Ф. Р-1638, оп. 13. – Арк. 162–164.

²¹ Розвиток історичного краєзнавства в контексті національного відродження України (жовтень 1991 р.) – С. 606.

²² Державний архів Вінницької області. – Ф. Р-1638, оп. 1, спр. 7. – Арк. 1–8.

²³ Поділля у Великій Вітчизняній війні (1941–1945): 36. документів і матеріалів. – Львів: Каменяр, 1969. – С. 113.

²⁴ Державний архів Хмельницької області. – Ф. Р-6153, спр. П-28750.

²⁵ Цитата з газ. “Подільські вісті”. – 1997. – 20 листопада.

²⁶ Винницькая область. Катастрофа (ШОА) и сопротивление. – С. 11.

²⁷ Україна сниться... (неотриманні листи подолян, відправлені з Німеччини у 1942–1943 рр.). – Хмельницький, 1995. – С. 3.

²⁸ Державний архів Хмельницької області. – Ф. Р-683, оп. 2, спр. 39. – Арк. 90–93.

Хаджирадєва В.

Румунський окупаційний режим в Бессарабії (червень 1941 р. — серпень 1944 р.)

Деякі радикальні політичні діячі Румунії маршала Антонеску називають “національним героєм”, “мучеником”, “патріотом Великої Румунії”. Хоча історичні факти, навіть після шести десятиріч Перемоги, свідчать про злочину суть фашистського румунського окупаційного режиму. В українсь-